

Een archeologische begeleiding tijdens restauratiewerkzaamheden in de Nederlands Hervormde Kerk te Kubaard, gemeente Littenseradiel (Fr.)

S.A. Mulder

ARC-Publicaties 162

**Groningen
2006
ISSN 1574-6879**

Colofon

Een archeologische begeleiding tijdens restauratiewerkzaamheden in de
Nederlands Hervormde Kerk te Kubaard, gemeente Littenseradiel (Fr.)

ARC-Publicaties 162
ARC-Projectcode 2004-204

Opdrachtgever
Provincie Fryslân
Bevoegd gezag
Provinciaal archeoloog Fryslân, dr. G.J. de Langen
Beheer en plaats van documentatie
Archaeological Research & Consultancy (ARC bv)

ARCHIS nummer onderzoek
18806

Tekst
S.A. Mulder
Foto's
L. de Jong & A. Ufkes
Digitale beeldverwerking
S.A. Mulder & B. Schomaker
Redactie
A. Ufkes
Eindredactie
J. Schoneveld

Status
definitieve versie

Autorisatie — C.G. Koopstra

Uitgegeven door
ARC bv
Postbus 41018
9701 CA Groningen

ISSN 1574-6879

Groningen, 2006

Omslag
De kerk van Kubaard tijdens de restauratie in augustus 2004.
Foto: A. Ufkes

Een recente lijst van de ARC-Publicaties is te vinden op www.arcbv.nl

Inhoud

1	Inleiding	3
1.1	Aanleiding tot het onderzoek	3
1.2	Ligging van het onderzoeksgebied	3
1.3	Objectgegevens	6
1.4	Doel van het onderzoek	6
1.5	Werkwijze	6
1.6	Bouwhistorisch onderzoek	7
2	Resultaten	9
2.1	Sporen en structuren	9
2.2	Archeologische interpretatie	11
2.3	Vondstmateriaal	14
3	Conclusie	17
	Literatuur	19
	Bijlagen	20

1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Tijdens restauratiewerkzaamheden in de Protestantse Kerk Nederland te Kubaard werd op donderdag 24 juni 2004 de houten vloer van de kerk gedemonteerd om de aanleg van een nieuwe mogelijk te maken. Een ruimte tot bij benadering 30 cm beneden het loopvlak van de oude vloer werd uitgegraven. Hierbij werd in het schip een groot aantal zerken vrijgelegd. Ter hoogte van het huidige koor kwamen de restanten van een voormalige koorsluiting tevoorschijn. De provinciaal archeoloog van Friesland, dr. G.J. de Langen besloot – na overleg met Architectenbureau Jelle de Jong en Bouw- en Restauratiebedrijf S.D. van der Vegt – dat het ontgraven van het koor aan de oostzijde van de kerk archeologisch moest worden begeleid. Deze archeologische begeleiding (AB) vond plaats op 16 en 19 augustus door Archaeological Research & Consultancy (ARC bv). Op 16 augustus werden de grafzerken uit het gangpad van het schip verwijderd. Bij deze werkzaamheden was mw. drs. M.J.M. de Wit namens ARC bv aanwezig; de heren A.M. Draaisma en H. de Jong verleenden namens het Frysk Wurkferbân hun medewerking. Op 19 augustus vonden de werkzaamheden in het koor plaats. Deze zijn namens ARC bv begeleid door drs. J. Schoneveld en mw. drs. A. Ufkes.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

De voorheen Nederlands Hervormde kerk van Kubaard – thans aangesloten bij het netwerk van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) – ligt op de dorpsterp van Kubaard in de gemeente Littenseradiel in het westnoordwesten van de provincie Fryslân (afb. 1.1). Deze terp is op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) weergegeven als een monument van hoge archeologische waarde (AMK nr. 9952). De archeologische verwachtingswaarde is op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW) derhalve hoog (afb. 1.2). In Archis¹ is echter slechts één archeologische waarneming van de gehele terp bekend: ten noorden van de kerk is de vondst van nog niet nader geïdentificeerde aardewerkscherven gedaan (waarneming 34416).

¹Het digitale archeologische informatiesysteem voor Nederland met onder meer de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) en de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW).

Legenda

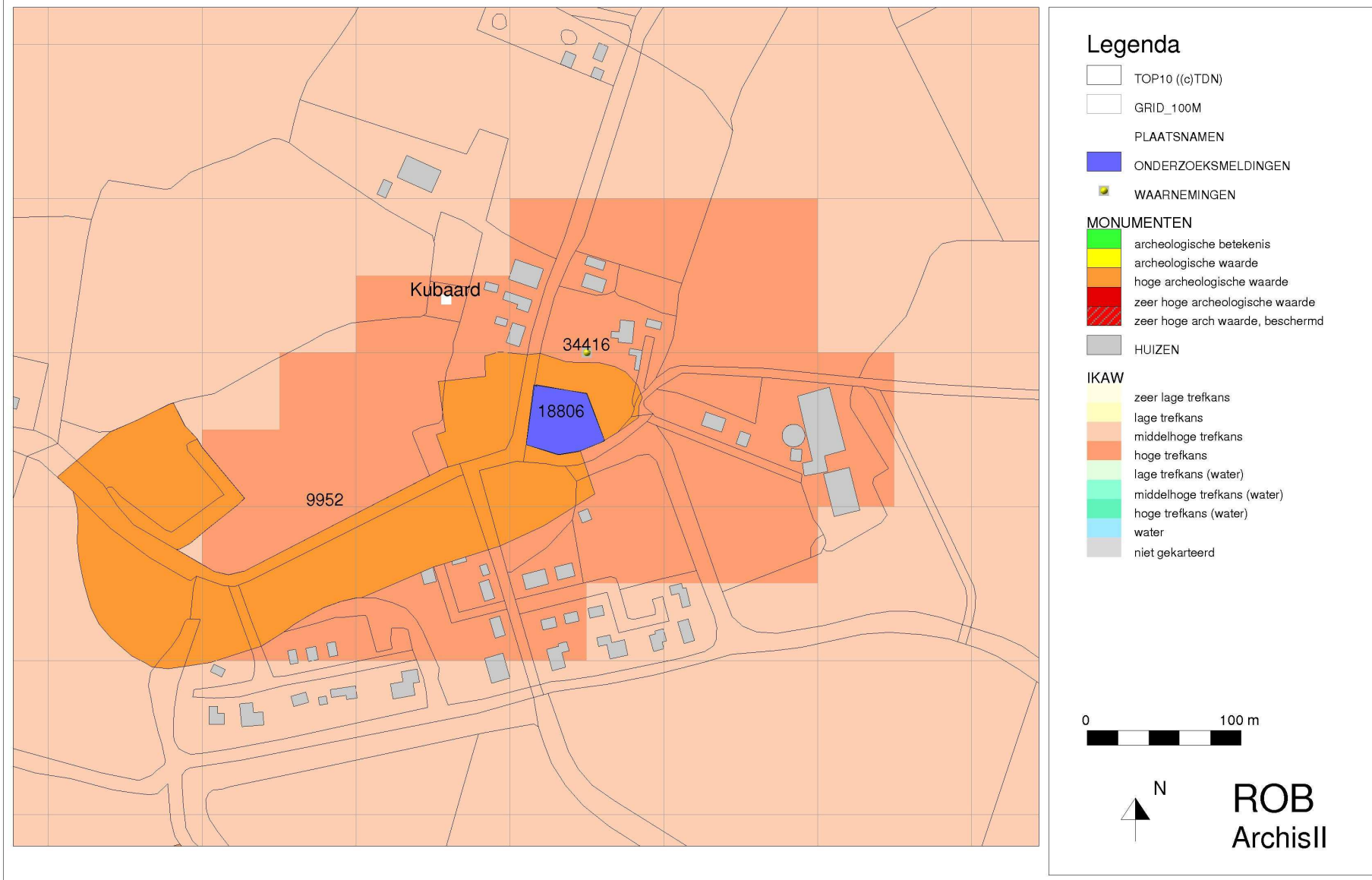
— Onderzoekslocatie

Afbeelding 1.1 Topografische kaart van de onderzoekslocatie (omcirkeld) en omgeving, voorzien van RD-coördinaten. Bron: Topografische Dienst Nederland.

Kubaard

Protestantse kerk

30-08-2006

Afbeelding 1.2 Archeologische verwachtingswaarden, monumenten en waarnemingen in de omgeving van de kerk, weergegeven met bureau-onderzoeksmelding 18806. Bron: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Archis II, 30 augustus 2006.

1.3 Objectgegevens

Provincie	Fryslân
Gemeente	Littenseradiel
Plaats	Kubaard
Toponiem	Protestantse Kerk
Kaartblad	10E
Coördinaten	167.300/570.300
Periode	Late Middeleeuwen–Nieuwe Tijd
Type object	Kerk
Geomorfologie	Terp

1.4 Doel van het onderzoek

De bodemingrepen hadden plaats op een gewaardeerd archeologisch terrein: de kerk bevindt zich op de terp van Kubaard, een monument van hoge archeologische waarde op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK). Derhalve had de archeologische begeleiding – conform de richtlijnen in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA)² – tot doel om binnen de grenzen van de verstoring alle archeologische sporen, structuren en vondsten te documenteren en te bergen. Gezien de aard van de werkzaamheden in de kerk is de begeleiding uitgevoerd als een archeologische begeleiding van bodemingrepen met beperkte verstoring (AB-bv). De in het bovenstaande genoemde algemene doelstelling voor de AB-bv is in het door de provinciaal archeoloog van Fryslân – dr. G.J. de Langen – opgestelde Programma van Eisen (PvE) verwoord tot de volgende onderzoeksvragen:

- 1 *Welke sporen en resten kunnen aanwezig zijn (binnen het bereik van de ontgraving) van de koorsluiting uit de 12e eeuw?*
- 2 *Wat is de aard, datering en waarde van de diepere sporen ter plaatse van het koor (te denken valt b.v. aan enkele paalsporen)?*
- 3 *Welke begravingen zijn binnen het terrein van de ontgraving aanwezig?*

1.5 Werkwijze

Bij het uitgraven van de grond onder de vloer is gebruik gemaakt van een mini-kraan. Onder de grafzerken in het middenschip gebeurde dit in een vrij snel tempo en op relatief grove wijze, de werkzaamheden in het koor zijn nauwkeuriger uitgevoerd. Hier is de grond laagsgewijs verwijderd, waarmee de kans op het aantreffen van archeologische vondsten werd vergroot. De aangetroffen archeologische structuren zijn ingetekend op een vlaktekening met schaal 1:40. Tevens is een profiel gestoken tot op de diepte van de bodemingrepen, in de koorruimte was dit bij benadering 50 cm onder het oude vloeroppervlak. Dit profiel is gedocumenteerd op schaal 1:20. De vondsten zijn in hoofdzaak afkomstig uit de grond ten westen van de koorafsluiting. De locatie hiervan is weergegeven op de vlaktekening. Na een zo volledig mogelijke documentatie van de archeologische sporen en structuren

²De inhoud van de KNA kan worden geraadpleegd op www.sikb.nl.

zijn deze verwijderd en is het uitgegraven koor opgevuld met een laag bouwzand, waarop de nieuwe vloer aangelegd is. Het onderzoek is uitgevoerd conform de eisen in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 2.2. De werkwijze was specifiek gericht op het zo nauwkeurig mogelijk kunnen formuleren van antwoorden op de in het Programma van Eisen (PvE) gestelde onderzoeksvragen.

1.6 Bouwhistorisch onderzoek

In onderhavige publicatie is veelvuldig gebruik gemaakt van de onderzoeksresultaten van het bouwhistorisch onderzoek dat voorafgaand aan de werkzaamheden in de kerk van Kubaard is uitgevoerd.³ Hierbij is ernaar gestreefd om middels een integratie van de onderzoeksgegevens een zo nauwkeurig mogelijk beeld te verkrijgen omtrent de laatmiddeleeuwse geschiedenis van de kerk.

De bij het bouwhistorisch onderzoek vroegst herkende – en voor onderhavig archeologisch meest relevante – fase wordt gevormd door tufstenen muurwerk in de noord- en zuidmuur van de kerk. Dit kan worden onderverdeeld in een een tweetal eenheden. De oostelijke helft bestaat uit een ruimte van vijf bij acht meter. Tijdens het archeologisch onderzoek zijn aan het uiteinde van dit bouwdeel de funderingen van de oorspronkelijke koorsluiting, de *absis*, aangetroffen. Met de absis heeft het oostelijke deel een lengte van acht meter. In het westen hieraan grenzend bevindt zich een tufstenen schip. Ter hoogte van de oostelijke beëindiging van het schip zijn haaks op zowel de noord- als zuidmuur de funderingen van een dwarsmuur aangetroffen, vermoedelijk de restanten van een triomfboog tussen het schip en het koor. Voor wat betreft de chronologie van beide eenheden bestaat nog onduidelijkheid. Mogelijk vormt het oostelijke deel met de absis het oudste gedeelte van de kerk, waarop in het verleden al dan niet een houten schip aansloot. Er zijn echter tevens argumenten aan te voeren voor een omgekeerde chronologie, waarbij het schip ouder is dan het koor. Op basis van overeenstemmende tufsteenmaten en een vergelijkbare fundering – een funderingssleuf met daarin een grondverbetering bestaande uit lagen schelpen(gruis) afgewisseld met kleilagen – kan echter worden aangenomen dat de datering van beide eenheden weinig zal verschillen. Parallellen van genoemde kenmerken in andere laatmiddeleeuwse kerken in Friesland indiceren mogelijk een datering in de tweede helft van de 12e of de vroege 13e eeuw; de relatief kleine tufstenen die zijn gebruikt in de buitenmuren wijzen erop dat de kerk niet tot de oudste tufstenen bouwwerken van Noord-Nederland behoort maar uit een iets latere fase stamt.

In de 15e eeuw wordt de laatromaanse tufstenen kerk met ruim een meter verhoogd. De grote ramen van de gotische stijl dienden ertoe, de hoeveelheid licht die in de kerk viel aanzienlijk te doen toenemen. Dit zou het ‘goddelijke effect’ binnen de kerk intensiveren. Bovenop de tufstenen muren werd 1,2 meter bakstenen (rood-gele Friese moppen) aangebracht. Ook de absis is in deze periode vermoedelijk opnieuw opgemetseld op de oude, ronde fundering. Waarschijnlijk is ook de absis hierbij aan de gotische stijl aangepast: de vorm van de koorsluiting

³Van der Waard, F.J. en M.R.C. van Voorn, 2005. *De N.H. Kerk te Kubaard, bouwhistorisch onderzoek*. Intern rapport BDM, Groningen. Dit rapport werd voor onderhavig onderzoek welwillend door dhr. Van der Waard aan ARC bv ter beschikking gesteld.

is hierbij vermoedelijk gewijzigd van halvemaan-vormig tot veelhoekig.⁴ Reden hiervoor was, dat de grote vensters gemakkelijker konden worden aangebracht in een veelhoekige muur. Op een historische afbeelding van de kerk door Stellingwerf uit 1723 wordt ook een hoekig kooruiteinde gesuggereerd. De oostelijke uitbreiding van het koor dateert vermoedelijk pas uit de 19e eeuw: het gewelfhout in dit nieuwe gedeelte van de kerk is in ieder geval in 1864 vernieuwd.

⁴Zowel de ronde als veelhoekige sluiting is in Friesland veel toegepast, in tegenstelling tot de veelal rechthoekige koorsluitingen van Groningse kerken. Waaraan dit verschil moet worden toegeschreven is vooralsnog onbekend (Steensma 1968).

2 Resultaten

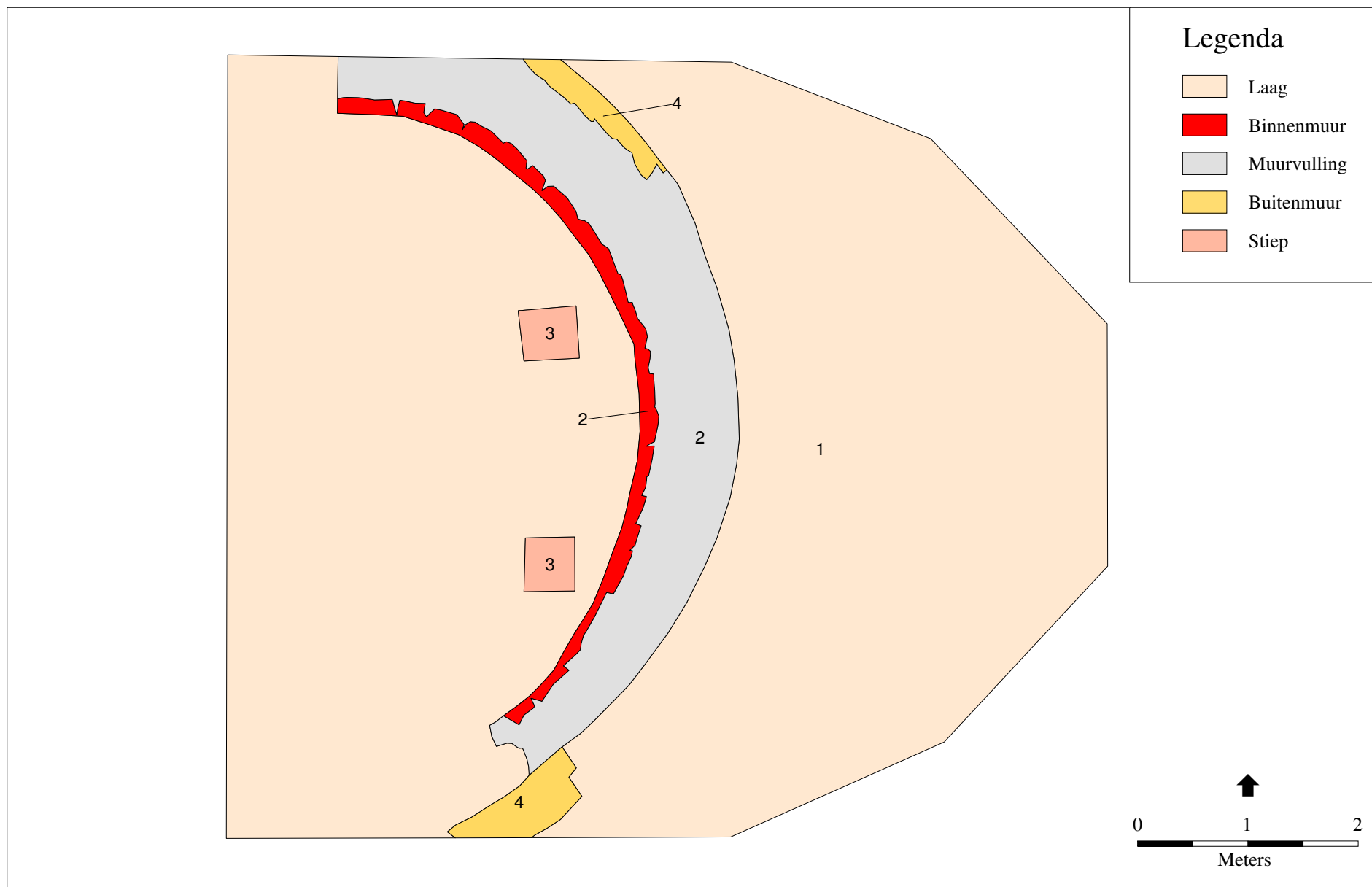
2.1 Sporen en structuren

De bodem onder de vloer van het koor is laagsgewijs uitgegraven tot op een diepte van 50 cm beneden het oorspronkelijke vloerniveau. De belangrijkste structuur die hierbij werd vrijgelegd bestaat uit het fundament van een afgeronde koorafsluiting of *absis* die een eerdere bouwphase van de kerk representeert.¹ De koorafsluiting bestaat uit een dubbele muur met hiertussen een vullaag (afb. 2.1). Uit een bodemprofiel aan de zuidwestzijde van de buitenmuur werd duidelijk dat de absis gefundeerd is op een antropogeen ophogingspakket. Dit pakket bestaat uit een laagsgewijze afwisseling van kleilagen (steigeraarde) en schelpenlagen (afb. 2.2). De dikte van de laag steigeraarde bedraagt telkens circa 10 cm en de schelpenlaag bij benadering 5 cm. Dit type fundering is bekend van diverse, relatief jonge, tufstenen en vroege bakstenen kerken in Friesland en Groningen.²

Op deze ondergrond zijn direct op het klei-schelpenpakket diverse lagen geelrode bakstenen aangebracht. Alleen in de vullaag tussen beide muren zijn tufsteenbrokken aangetroffen, met name bij de noordmuur van de kerk. De binnenmuur van de absis (spoor 2, vulling 1) is opgebouwd uit complete en bekapte kloostermoppen. Van één van de kloostermoppen aan de binnenzijde van de ronde koorafsluiting – bij de zuidelijke rand van de binnenmuur – zijn maten genomen. De afmetingen van deze baksteen bedroeg $32 \times 13,5 \times 8,5$ cm. De binnenmuur van de koorafsluiting sluit niet precies aan op de huidige buitenmuren van de kerk, maar springt enigszins in. Dit is een algemeen verschijnsel bij middeleeuwse kerken in Noord-Nederland (Steensma 1968, p. 22). Een goed voorbeeld van een vroeg-Romaanse kerk waarvan het inspringende, halfronde, uit baksteen vervaardigde absis nog goeddeels ongewijzigd aanwezig is, vormt de kerk van Oosterwijtwerd in Groningen (Van Deijk 2002). De buitenste fundering van de (verbredings)muur van het ronde koor (spoor 4) is opgebouwd uit bekapte (hergebruikte) bakstenen. De fundering van de binnenmuur bestaat uit complete bakstenen (spoor 2, vulling 1). Tussen beide sporen bevindt zich een vulling van baksteenpuin, mortel, veldkeien en voornoemde tufsteenbrokken (spoor 2, vulling 2). De breedte van de fundering bedraagt bij benadering 90 cm. Op minder dan 50 cm ten westen van de binnenmuur van de ronde koorafsluiting is tenslotte een tweetal (reserve)stiepen

¹De absis heeft, tot de 19e-eeuwse kooruitbreiding, de buitenmuur van de kerk gevormd.

²De *N.H. Kerk te Kubaard, bouwhistorisch onderzoek*, F.J. van der Waard en M.R.C. van Voorn. Intern rapport BDM, Groningen 2005.

Afbeelding 2.1 Veldtekening met daarop de locatie van de aangetroffen structuren, de getallen verwijzen naar de spoornummers. Kaart: B. Schomaker.

Afbeelding 2.2 Profiel aan de (zuid)westzijde van de buitenmuur met een duidelijke afwisseling van steigearde en schelpenlagen. Foto: A. Ufkes.

uit een recentere fase van de kerk aangetroffen (spoor 3). Dit zijn kubusvormige stukken steen of metselwerk die dienden voor het dragen van een stijl (Haslinghuis & Janse 1997, p. 358).

2.2 Archeologische interpretatie

Het feit dat de aangetroffen funderingen in hoofdzaak zijn opgebouwd uit bakstenen – en niet zoals de noord- en zuidmuur van de kerk uit tufstenen – behoeft een verklaring. Alvorens een theorie hiervoor te verschaffen is het noodzakelijk enige aandacht te besteden aan enkele aspecten van de architectuurgeschiedenis van Noord-Nederlandse kerken. Dit maakt het mogelijk de aangetroffen archeologische structuren in een breder (bouw)historisch kader te plaatsen.

De Romeinen gebruikten bij de bouw op grote schaal grote, platte bakstenen in de vorm van tegels. Na de periode van Romeinse overheersing verdwenen de steenbakkerijen geleidelijk uit ons land; in het vervolg werd uitsluitend gebouwd met natuurlijke materialen. Woningen bestonden uit hout of plaggen, voor dakbedekking werd overwegend gebruik gemaakt van riet en stro. De kerstening van onze streken zal een belangrijke stimulans hebben gevormd voor het gebruik van meer duurzame bouwmaterialen. Met de eerste zendelingen – vaak afkomstig uit gebieden waar natuursteen op grote schaal voorkwam – verzezen van de 10e tot de 12e eeuw talrijke tufstenen kerkjes in ons land. Het tufsteen werd overwegend geïmporteerd uit de Eifel, in het oosten van het land werd lokaal gebruik gemaakt van natuurlijk voorkomende – of althans tijdens de voorlaatste ijstijd met het landijs meegebrachte – (granieten) keien in de dekzandondergrond. Over de

Afbeelding 2.3 Zuidelijke uiteinde afgeronde koormuur. Zichtbaar zijn de complete bakstenen van de binnenmuur en de uit brokken opgebouwde buitenmuur. Foto: A. Ufkes.

vraag wanneer precies het gebruik van tufsteen definitief wordt vervangen door de introductie van baksteen – en of en gedurende welke periode beide bouwmaterialen naast elkaar zijn gebruikt – bestaat onder archeologen en bouwhistorici nog geen volledige consensus: algemeen wordt echter aangenomen, dat vanaf de tweede helft van de 12e eeuw een relatief snelle overgang van het gebruik van tuf- naar baksteen plaatsvindt. Uit de benaming van het eerste type (grote en dikke) bakstenen, *kloostermoppen*, blijkt dat de kloosterordes een belangrijke schakel bij de introductie van – of althans de verbreiding van kennis omtrent de techniek van het produceren van – baksteen hebben gevormd (Hollestelle 1976).

Waarom nu is de koorsluiting opgebouwd uit bakstenen, terwijl zowel de aansluitende noord- als zuidmuur van de kerk bestaat uit tufsteen? Voor de beantwoording van deze, ook vanuit bouwhistorisch perspectief zeer wezenlijke, vraag kunnen verschillende theorieën worden aangedragen. Eén mogelijkheid is, dat beide eenheden dezelfde bouwphase van de kerk vertegenwoordigen. In dat geval is bij de bouw van de kerk gebruik gemaakt van diverse bouwmaterialen en dat voor de (fundering van de) ronde structuur van de absis bewust gebruik is gemaakt van baksteen. Gezien het feit dat op basis van het bouwhistorisch onderzoek de eerste fase van de kerk (uit duurzame materialen) aan het eind van de 12e- of het begin van de 13e eeuw wordt geplaatst, precies de fase waarin volgens de huidige stand van kennis de overgang van het gebruik van tuf- naar baksteen plaatsvindt, vormt deze theorie een reële mogelijkheid. Het is bovendien een bekend gegeven dat bij de bouw van middeleeuwse kerken vaak een grote variatie in bouwtechnieken en -materialen werd toegepast (mondelinge mededeling drs. C.G. Koopstra). Een mogelijke verklaring voor het gebruiken van verschillende bouwmaterialen is dat men voor de ronde koorsluiting bewust gekozen heeft voor het meer weerbestendig bak-

steen.³ Hierbij kan niet worden uitgesloten dat men voor het handhaven van een uniform uiterlijk van de kerk een dunne ‘schil’ van tufsteen aan de buitenzijde van de bakstenen absis heeft aangebracht. Deze zou bij de afbraak van de koorsluiting dan geheel verdwenen zijn: er zijn tijdens het archeologisch onderzoek geen aanwijzingen voor gevonden. De veronderstelling voor de aanwezigheid van een tufstenen ‘schil’ is derhalve volstrekt hypothetisch. Het is evengoed denkbaar dat men de muur van de absis in baksteen heeft uitgevoerd uit esthetische overwegingen, juist omdat het de koorafsluiting betreft. Deze zal aan de binnen weliswaar gepleisterd zijn, evenals de muren van het schip, maar benadrukt aan de buitenzijde van het gebouw, door de afwijkende kleur en structuur, wel de speciale plaats voor het altaar.

Wat voor een in grote lijnen een gelijke datering van de tufstenen kerkmuren en de bakstenen absis pleit, is het feit dat beide rusten op eenzelfde ophogingspakket van afwisselend klei- en schelpenlagen: dit is ook tijdens het bouwhistorisch onderzoek op diverse locaties onder de schipmuren aangetroffen. Indien men echter de afbraak en hernieuwde opbouw van de koorsluiting (zie hieronder) zorgvuldig heeft uitgevoerd, hoeven hiervan echter geen sporen aanwezig te zijn in de bovenlaag van het ophogingspakket. Waarschijnlijk is dit echter niet, omdat de funderingen zich onder maaiveld bevinden en daarmee aan het gezicht onttrokken. Er bestaat redelijkerwijs geen noodzaak om de fundering van de absis tot de onderste steen te ontmantelen en opnieuw op te bouwen in een andersoortig bouw materiaal.

De tweede mogelijkheid is derhalve dat de bakstenen funderingsresten van de koorsluiting een latere bouw fase van de kerk vertegenwoordigen dan de tufstenen muren. Mogelijk heeft men, toen na de bouw van de tufstenen kerk de constructie van de absis om wat voor reden dan ook moest worden vervangen, zich gedwongen gezien deze opnieuw op te bouwen. De aanwezigheid van tufsteenbrokken in de vullaag tussen beide muurdelen van de fundering kan dan worden gezien als afbraak materiaal van de voorgaande (tufstenen) fase van de koorsluiting. Hierbij zijn de kleine en onbruikbare afvalbrokken in de vulling terechtgekomen en zullen de grotere brokken zijn hergebruikt: het geïmporteerde tufsteen vormde een vrij exclusief bouw materiaal waarmee zorgvuldig werd omgesprongen. De absis is dan volgens deze theorie wel zeer zorgvuldig en volledig afgebroken – getuige het ontbreken van complete tufstenen in de muurfunderingen – en vervolgens weer opgebouwd.⁴ Voor deze theorie pleit bovendien de aanname, dat bij het metswelwerk van een nieuw te bouwen kerk – waarbij de schip- en koormuren in verband zullen zijn gemetseld – in een continu proces uit één voorraad bouw materiaal zal zijn geput. Het is op basis van de verkregen onderzoeksresultaten helaas niet mogelijk te zeggen welke theorie het meest aannemelijk is.

³Tufsteen neemt, als gevolg van de poreuze structuur, gemakkelijk water op, dat bij vorst erosie veroorzaakt. Het is echter curieus dat het hier de oostzijde van het kerkgebouw betreft, terwijl de westzijde nu juist het meest te lijden heeft van weersinvloeden.

⁴Het is echter uiteraard evengoed mogelijk dat genoemde tufsteenbrokken het restproduct vormen van de bouw van de kerkmuren, die bij de nagenoeg gelijktijdige bouw van een bakstenen koorsluiting als vulling gebruikt zijn.

Afbeelding 2.4 Fragmenten van een bakpannetje (links) en de standring van een kogelpot (rechts). Datering 12e–13e eeuw. Foto's: L. de Jong.

2.3 Vondstmateriaal

Tijdens de werkzaamheden is een kleine hoeveelheid vondstmateriaal geborgen. Het betreft artefacten uit de categorieën aardewerk en metaal. Ondanks hun geringe aandeel blijken de voorwerpen een belangrijke rol te kunnen spelen bij het bevestigen van de resultaten van het bovenbeschreven bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. In het onderstaande zullen derhalve beide materiaaltcategorieën kort onder de aandacht worden gebracht.

Aardewerk

Tegen de fundering aan de binnenzijde van de koormuur is een geringe hoeveelheid aardewerkfragmenten gevonden. Deze representeren uitsluitend kogelpotaardewerk dat met zand is gemagerd. Importaardewerk is niet aangetroffen.⁵ Het vondstmateriaal kan worden onderverdeeld in een component met bakpanfragmenten en een component kogelpotaardewerk (afb. 2.4). Van bakpannen zijn vijf kleine fragmenten en een schacht met een fragment van de pan aangetroffen. Een theorie is dat zich in dit – vaak licht opstaande – geschachte handvat een houten steel bevond. De schacht van één van de aangetroffen bakpanfragmenten vertoont echter geen slijtagesporen aan de binnenzijde, zoals in dat geval verwacht kan worden. De buitenzijde van de fragmenten is als gevolg van gebruik zwart beroet. Kogelpotaardewerk is vertegenwoordigd door standring- en randfragmenten. De standringfragmenten kunnen op basis van typologische gronden in de laat 12e- of 13e eeuw gedateerd worden; in de 14e eeuw verdwijnt dit aardewerk-type. Een dekselgeul in één van de randfragmenten duidt mogelijk op een datering in de 12e eeuw: groeven of dekselgeulen ontbreken nog vrijwel op kogelpotaardewerk uit Karolingische tijd en 10e eeuw (Verhoeven 1998, p. 253). Vanaf het midden van de 11e, maar met name in de 12e en 13e eeuw kent deze randvorm een grote populariteit.

Metaal

Tijdens de restauratiewerkzaamheden is door amateur-archeoloog G. Suierveld een

⁵De aardewerkanalyse waarop onderstaande informatie is gebaseerd, werd verricht door mw. drs. K.L.B. Bosma.

aantal dagdelen metaaldetectie in de kerk verricht. Hierbij is verspreid over de kerk een aanzienlijke hoeveelheid voorwerpen aangetroffen, overwegend munten. De meerderheid van de detectievondsten is gedaan onder de verwijderde stenen van de zijanten van het schip. De detectievondsten uit de kerk zijn, voor zover identificeerbaar, afkomstig uit de Nieuwe Tijd: de reiniging en identificatie is uitgevoerd door amateur-archeoloog A.M. Draaisma van het Frysk Wurkferbân. Omdat het uitgraven van de grond onder de voormalige vloer in een vrij snel tempo werd uitgevoerd en bovendien vrij grof geschiedde, besloot de heer Suierveld tevens de stortlocatie van het sediment te onderzoeken. Deze bleek zich in de Oostpoort te Harlingen te bevinden. Hoewel er geen sluitende zekerheid bestaat omtrent de herkomst van alle vondsten van dit stortmateriaal, kan er gerust van worden uitgegaan dat ze in hoofdzaak afkomstig zijn uit de kerk van Kubaard. De munten representeren de volledige periode waarin de kerk in gebruik is geweest, van de Late Middeleeuwen tot de laatste decennia van de afgelopen eeuw. De Late Middeleeuwen zijn vertegenwoordigd door zilveren munten van respectievelijk Otto II (13e eeuw) en Eduard van Gelre (14e eeuw). Vermeldenswaard voor de periode 16e–17e eeuw is een relatief groot aantal zilveren Friese oorden en halve stuivers. Uit de periode van de Franse overheersing stamt een voor Nederlands-Indië (INDIÆ BATAV) bestemde duit. Het muntteken, een ster, duidt erop dat deze munt in Holland geslagen is. De 19e en 20e eeuw, inclusief de Tweede Wereldoorlog, zijn ruimschoots vertegenwoordigd door kopergeld (voor een overzichtstabel van de muntvondsten wordt verwezen naar bijlage 1). Naast munten zijn tevens enkele andere metalen voorwerpen aangetroffen. Deze hangen in hoofdzaak samen met persoonlijk verlies (vingerhoedfragment, horloge-onderdelen, ringen en knopen), de constructie van de kerk (schietlood, vulringen en vensterglaslood) of de graven in het schip (onderdeel doodskist).

Het uitgraven van de koorruimte is niet vergezeld gegaan van metaaldetectie. Wel is tijdens de archeologische begeleiding uit de ruimte ten westen van de binnenzijde van de koorsluiting met het blote oog één munt gevonden (spoor 1, vondstnummer 3). Het betreft een zilveren bisschopsmuntje met een diameter van 10 mm. Op de voorzijde bevindt zich een bisschop die een staf in de hand houdt, op de keerzijde een kruis met in de hoeken tussen de poten van het kruis een halvemaaanvormig motief. Dit zeer kleine type munt heeft vermoedelijk een Friese oorsprong. De afbeeldingen op de voorzijde zijn vermoedelijk afgeleid van een munttype dat in de 11e eeuw in deze contrijen circuleerde, de *Brunonen*. Welke bisschop er wordt afgebeeld, is vooralsnog onduidelijk. Op basis van een ‘maan’ in het kapsel van de bisschop kan echter worden verondersteld dat het de 12e-eeuwse Utrechtse bisschop Herbert of Herman voorstelt (Post 1999, p. 158). In aanmerking genomen dat de munt enige tijd in roulatie is geweest alvorens hij – vermoedelijk – in de kerk werd verloren, sluit de vondst goed aan bij de veronderstelde laat 12e of 13e-eeuwse datering van de tufstenen kerk.

Afbeelding 2.5 Bisschopsmunt uit de 12e eeuw. Foto: L. de Jong.

3 Conclusie

Op basis van de onderzoeksresultaten kunnen de in het Programma van Eisen (PvE) geformuleerde onderzoeksvragen (zie paragraaf 1.4) als volgt worden beantwoord:

- 1 *Welke sporen en resten kunnen aanwezig zijn (binnen het bereik van de ontgraving) van de koorsluiting uit de 12e eeuw?*

De koorsluiting zelf was gefundeerd op een ophogingspakket van afwisselend klei- en schelpenlagen. Naast de koorsluiting is een tweetal (reserve)stiepen gevonden, kubusvormige stukken steen die een stijl of pilaar ondersteunden. De locatie van deze stiepen, direct ten westen van de middeleeuwse koorsluiting, duidt erop dat ze behoren tot de periode waarin de oostelijke koorsluiting gerealiseerd is, vermoedelijk de 19e eeuw. Verdere archeologische structuren binnen het bereik van de ontgraving ontbreken. Wel is een aantal artefacten van aardewerk en metaal aangetroffen aan de binnenzijde van de binnenmuur van de koorsluiting. Het betreft laatmiddeleeuws gebruiksaardewerk (bakpan- en kogelpotfragmenten) en een klein zilveren muntje waarop vermoedelijk een 12e-eeuwse Utrechtse bisschop is afgebeeld. De datering van deze voorwerpen komt overeen met de beginfase van de stenen kerk, vermoedelijk het eind van de 12e of het begin van de 13e eeuw.

- 2 *Wat is de aard, datering en waarde van de diepere sporen ter plaatse van het koor (te denken valt b.v. aan enkele paalsporen)?*

Het was bij de archeologische begeleiding slechts mogelijk om de bodemopbouw tot de ontgravingsdiepte te documenteren. Dit niveau lag gemiddeld op circa 50 cm onder het voormalige vloerniveau. Hierin zijn naast de in bovenstaande onderzoeksvraag beschreven structuren en artefacten geen diepere sporen aangetroffen. Of deze op grotere diepte wel aanwezig zijn, kan op basis van de resultaten van de archeologische begeleiding niet worden uitgemaakt.

- 3 *Welke begravingen zijn binnen het terrein van de ontgraving aanwezig?*

Er zijn tijdens de archeologische begeleiding geen (aanwijzingen voor de aanwezigheid van) oude begravingen aangetroffen.

Literatuur

- Deijk, A. van, 2002. *Romaans vademecum. Een tocht langs het Romaans in de Eems Dollard regio*. Bedum. 2e druk.
- Haslinghuis, E.J. & H. Janse, 1997. *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Leiden.
- Hollestelle, J., 1976. *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*. Arnhem.
- Post, J., 1999. *Op zilver gemunt. De middeleeuwse muntslag in de Nederlandse gewesten. 1000–1500*. Leeuwarden.
- Steensma, R., 1968. *Vroomheid in hout en steen. Middeleeuwse kerken in Noord-Nederland*. Baarn. 3e druk.
- Verhoeven, A.A.A., 1998. *Middeleeuws gebruiks aardewerk in Nederland (8ste–13de eeuw)*. Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 3).

Bijlage 1 Muntvondsten

Detectievondsten munten in de kerk te Kubaard en op de stort van de Oostpoort te Harlingen.

Locatie	Herkomst	Munttype	Datering	Heerser
Kerk	Duitsland	pfennig	1819	-
	Duitsland	1/4 stuber	1759	-
	Duitsland	pfennig	–	-
	Indetermineerbaar	15 munten	–	-
	Nederland	1/2 cent	1822	Willem I
	Nederland	1 cent	1823	Willem I
	Nederland	1 cent	1825 (?)	Willem I
	Nederland	1 cent	1827	Willem I
	Nederland	1/2 cent	182?	Willem I
	Nederland	1/2 cent	1861	Willem II
	Nederland	1 cent	1880	Willem III
	Nederland	1/2 cent	1894	Emma
	Nederland	1 cent	1900	Wilhelmina
	Nederland	1 cent	1916	Wilhelmina
	Nederland	1 cent	1942	-
	Nederland	1 cent	1942	-
	Nederland	1 cent	1940–1945	-
	Nederland	10 cent	1948	Wilhelmina
	Nederland	25 cent	1977	Juliana
	Nederlands Indië	duit	1808	-
	Onbekend	bierpenning	–	-
	Overijssel	duit	1628	-
	Overijssel	bezemstuiver	1628	-
	Overijssel	bezemstuiver	1628	-
	Overijssel	bezemstuiver	1628	-
	Utrecht	duit	1791	-
	Utrecht	duit	1790	-
	Utrecht	duit	1787	-
	Utrecht	duit	1683 (?)	-
	Utrecht	duit	16??	-
	Zeeland	duit	1794	-
	Zeeland	twee stuiver	1614–1678	-
Stort	Duitsland	III Pfennig	1741	
	Duitsland	duit (?)	1755	-
	Duitsland	zilveren munt	1785	-
	Duitsland	1/4 Stuber (?)	–	-
	Duitsland	kredzer (?)	–	-
	Friesland	1/2 stuiver	1580–1590	-
	Friesland	oord	1608–1610	-
	Friesland	oord	1611–1616	-
	Friesland	bezemstuiver	1619	-

Locatie	Herkomst	Munttype	Datering	Heerser
Stort	Friesland	oord	1620	-
	Friesland	halve stuiver	—	-
	Friesland	halve stuiver	—	-
	Friesland	oord	—	-
	Friesland	oord	—	-
	Friesland	oord	—	-
	Gelderland	denier	1229–1271	Otto II
	Gelderland	plak	1353–1360	Eduard
	Gelderland	duit	1596–1598	-
	Gelderland	duit	1708	-
	Gelderland	duit	1759	-
	Gelderland	1/8 stuiver (?)	—	-
	Groningen	plak	1571 (?)	-
	Groninger Ommelanden	duit	1684	-
	Groninger Ommelanden	duit	1771	-
	Groninger Ommelanden	bezemstuiver	—	-
	Holland	duit	1708	-
	Holland	duit	1760	-
	Holland	duit	—	-
	Holland	duit	—	-
	Holland	duit	—	-
	Huissen	duit	1602	-
	Indetermineerbaar	3 duiten	—	-
	Nederland	cent	1823	Willem I
	Nederland	cent	1827	Willem I
	Nederland	1/2 cent	1831	Willem I
	Nederland	1/2 cent	1832	Willem I
	Nederland	cent	1837	Willem I
	Nederland	1/2 cent	—	Willem I
	Overijssel	twee stuiver	1668	-
	Overijssel	duit	1741	-
	Overijssel	duit	1741	-
	Overijssel	duit	1767	-
	Overijssel	driestedenplak	—	-
	Reckheim	duit	—	-
	Stad Utrecht	duit	1711	-
	Stad Utrecht	duit	1764	-
	Stad Utrecht	duit	1768	-
	Stad Utrecht	duit	1787	-
	West Friesland	duit	1780	-
	West Friesland	duit	—	-
	West Friesland	duit	—	-
	West Friesland	duit	—	-
	West Friesland	duit	—	-